

zich met zijn persoonlijke vooronderstellingen terughoudend moet opstellen. Origineel vond ik ook zijn opvatting dat religie een sociaal begrip is, en godsdienst niet omdat dat laatste begrip verwijst naar de individuele beleving. Hij definieert religie als een levensbeschouwing 'die vanwege een ultieme realiteit het heil verwacht voor het onherleidbare menselijke tekort'. Religie is voor hem een voortdurende constructie van godsbeelden, mensbeelden en wereldbeelden waarbij geprobeerd wordt onderscheid te maken tussen wat sacraal is en wat niet.

In het vervolg van het boek raakte uw recensent door de veelheid van nuances enigszins de weg kwijt. Zo deelt Dierickx de variëteit van religies in naar het schema binnenwerelds-buitenwerelds en mystiek-eschatologisch, maar deze eerder theologische indeling vond ik voor het vakgebied minder van verklarend belang. Bij de secularisatietheorieën leunt hij sterk op de differentiatie van de samenleving, zodat hij aan kan tonen dat het – conform zijn uitgangspunten – gaat om een aantasting van de culturele en sociale evidentie van religieus gedrag. Dit pakt hij bij de hoofdstukken over culturele en rituele participatie weer op. Hij onderscheidt drie niveaus van religieuze participatie: kerkelijke rituele communicatie, gemeenschapsvorming en sociaal-politiek engagement. Maar het later gemaakte onderscheid tussen rituele/formele en informele participatie maakt het aanvankelijk heldere onderscheid weer minder duidelijk. Bij het hoofdstuk religieuze organisatie wordt een potpourri aan thema's behandeld (verzuiling, geweld en interreligieuze dialoog, elites) en het slothoofdstuk samenleving en politiek liet het sterke begin – religie voorzover het gepaard gaat met gemeenschapsvorming en cultuur – wat los en biedt meer situatiebeschrijvingen dan verklaringen.

Al met al is het een inleiding met zoals gezegd originele gezichtspunten maar die van de lezer flinke concentratie vraagt. Het is ook een inleiding die erg bij Dierickx als priester-religieus en theoloog past, wat hij – zoals gezegd – rustig had mogen verhelderen zodat verschillende uitspraken en gedachten beter te plaatsen waren geweest. Voor een zelfstandige studie van het vakgebied door beginners is dit boek daarom misschien minder geschikt.

Erik Sengers
(Amsterdam)

Post, Henk & Gerhard van der Schyff (red.) (2014), *Godsdienstvrijheid in de Nederlandse rechtsorde. Nationale en Europese perspectieven*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers, pp. 366, ISBN 9789462400986, € 29.95.

Als er één ding duidelijk wordt uit de vijftien opstellen die in de door zelfstandig onderzoeker Henk Post – inmiddels voor de vierde keer gepromoveerd, nu op het thema van deze bundel – en Gerhard van der Schyff (Universiteit van Tilburg) geredigeerde bundel

bijgebracht zijn, is het wel dat je met het recht alle kanten op kunt, zij het nooit zo heel ver.

Het merkwaardige is dat in de Nederlandse publieke discussie de Grondwet vandaag de dag een steeds belangrijker plaats toebedeeld krijgt, terwijl een internationaal verdrag als het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens (EVRM) uit 1950 in de rechtspraak inmiddels veel belangrijker is. Daar gaat dit boek dan ook in hoofdzaak over en dan met name over artikel 9 dat de godsdienstvrijheid regelt, die overigens breed opgevat moet worden. Het gaat om de 'vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst'. Historisch is dat recht vooral van belang geweest voor mensen die zeggen dat ze 'niet aan godsdienst' doen, want dat valt er, net als in de Nederlandse Grondwet, nadrukkelijk ook onder. Dat verdrag mag dan in elk land wel weer binnen de eigen context uitgelegd worden, zo heeft het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) bij herhaling duidelijk gemaakt. Elk land heeft zijn eigen *margin of appreciation*, zo maken Henk Post en Gerhard van der Schyff in een gezamenlijk artikel duidelijk. Een universeel recht wordt nu eenmaal altijd binnen een historisch bepaalde nationale en culturele context verwezenlijkt. Zo kon het Europees Hof een hoofddoekjesverbod in Turkije billijken, terwijl het nog maar de vraag is of het dat ook in een land als Nederland gerechtvaardigd zou achten, constateert ook Hanko Broeksteeg in zijn verhandeling over de scheiding van kerk en staat.

Godsdienstvrijheid is historisch gezien zonder meer het belangrijkste grondrecht. Met de erkenning dat een ieder het recht heeft zijn eigen godsdienst naar eigen voorkeur te beleven en te praktiseren, begon in feite de gehele uitbouw van de rechtsstaat met andere belangrijke rechten als dat op de vrijheid van meningsuiting en van vergadering. Sociologisch interessant is dat zich daarbij twee tegengestelde ontwikkelingen voordeden. Enerzijds werd de betekenis en de reikwijdte van rechten gedurende de laatste twee eeuwen uitgebreid, anderzijds ontstonden er daardoor ook weer meer botsingen en werden nieuwe inperkingen geformuleerd.

Godsdienstvrijheid was oorspronkelijk weinig anders dan wat het woord zegt: de vrijheid om je godsdienst te praktiseren. Kort gezegd: je mocht naar de kerk gaan en die kerk hoefde zich niet achter een rij gevels te verschuilen, zoals dat in de Nederlandse Republiek bijvoorbeeld gold voor doopsgezinden en katholieken, maar mocht openlijk als zodanig herkenbaar zijn. Maar een passieve vrijheid werd steeds meer een actief recht. Individuele burgers en groepen gingen er zich ook voor hun verdere maatschappelijke gedrag op beroepen. Wat heb je immers aan die vrijheid als je er in je handelen geen consequenties aan mag verbinden? Heb je als jood of moslim dan ook niet het recht om vlees te eten dat afkomstig is van een rituele slacht? Mag je vanwege bepaalde opvattingen over het huwelijk weigeren om als ambtenaar van de burgerlijke stand mee te werken aan het sluiten van een huwelijk tussen twee mensen van hetzelfde geslacht? Het antwoord hangt mede af van de vraag in hoeverre het om de kern of de periferie van het grondrecht

gaat, betoogt Aernout Nieuwenhuis. Daar zien we meteen de omgekeerde beweging. De moderne overheid is zich met veel meer dingen gaan bemoeien of over ooit vaststaande zaken anders gaan denken. In vroeger dagen was de *sjechieta*, de joodse rituele slacht, geen enkel probleem, omdat de overheid op dat punt of helemaal geen regels stelde of enkele minimale, bijvoorbeeld om de deugdelijkheid van voedingswaren die op de markt werden gebracht, te controleren. Maar wat, vraagt Matthijs de Bloois, als een overheid van mening is dat ze het welzijn van dieren – wat is de minst pijnlijke dood? – meent te moeten gaan beschermen? Of wat wanneer ze de traditionele opvatting over het huwelijk verandert? Dan krijg je dus botsingen. Enerzijds dus doordat de overheid geneigd is om aan de vraag naar individuele of collectieve rechten tegemoet te komen en anderzijds doordat ze veel meer gedragingen gaat reguleren. Daarbij sluit nog een andere internationale ontwikkeling aan. Verticale grondrechten, die de burger tegen al te veel overheidsingrijpen moeten beschermen, worden ook steeds meer in horizontale zin geïnterpreteerd of zelfs expliciet ontwikkeld: om de burger tegen zijn medeburgers te beschermen. Grondrechten werden persoonlijke mensenrechten zou je kunnen zeggen. Naar hedendaags besef is het vaak niet voldoende dat de staat mensen tegen zichzelf beschermt, men wil ook dat de overheid burgers tegen medemensen in bescherming neemt. Mag een schoolbestuur vrijelijk iemand ontslaan die er kennelijk een andere moraal op nahoudt als de school wenst uit te dragen? Of is dat inmenging in het privéleven van die leerkracht? In zijn verhandeling over dergelijke vragen komt Jos Vleugel op voor de autonomie van scholen; de politiek hoort terughoudend te zijn met ingrijpen, vindt hij.

Zolang rechten alleen vrij passief en verticaal worden opgevat, kunnen ze in feite niet botsen. De overheid laat bepaalde dingen aan individuen en maatschappelijke actoren over en dat is het dan. Maar zodra rechten persoonlijker gaan gelden en mensen er ook tegenover medemensen een beroep op kunnen doen, kan recht tegenover recht komen te staan: het recht van de school om zijn eigen beleid te bepalen tegenover het recht van de leerkracht om zijn eigen leven te leiden. Dan wordt de toepassing van rechten ook steeds meer een kwestie van afwegen. En kunnen bepaalde rechten in feite ook weer uit het zicht raken. Zo maakt Titia Loenen in haar artikel duidelijk dat het beroep van de SGP (bij het uit beginsel weren van vrouwen van kieslijsten) op de vrijheid naar eigen religieus inzicht te handelen, uiteindelijk nauwelijks nog een rol speelde. Er was nu eenmaal een internationaal verdrag, het zogenaamde Vrouwenverdrag, dat Nederland ertoe verplichtte om discriminatie van vrouwen in het politieke leven uit te bannen. De vraag was of dat ook inhield dat men de vrijheid van de SGP moest inperken. Konden vrouwen immers buiten die partij om ook al niet volop aan het politieke leven deelnemen, desnoods door (uiteraard met mannen) hun toevlucht te nemen tot een andere partij met gelijk-luidende opvattingen, op dit ene punt na? De Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State concludeerde dat men met ingrijpen in het handelen van een politieke partij uiterst terughoudend moest zijn. Het Hof 's-Gravenhage en de Hoge Raad concludeerden

het tegendeel: de SGP mocht iets wel vinden, maar niet praktiseren. En het EHRM stemde daarmee in door de klacht van de SGP 'kennelijk ongegrond' te achten. Tegenover onder meer deze achtergrond acht Leendert van Beek het ontstaan van een 'grondrechtenhiërarchie' niet onmogelijk en godsdienst, van oorsprong de oudste grondrechtenwaarde, wint het dan niet altijd meer.

Rechters kunnen dus verschillende kanten op redeneren en geleerde juristen kunnen dat ook, zo laat deze bundel met een overmaat aan verwijzingen naar arresten zien. Impliciet kan men bij diverse auteurs merken wat zij vinden. Het recht is geen neutrale zone, zo wordt duidelijk, ook juristen leggen de wet en het recht uit volgens hun rechtsbeginselen. Een redenering de ene kant op kan daarbij net zo redelijk klinken als een argumentatie die op precies het tegengestelde uitkomt. In die zin is dit vooral een verwarrend boek, maar het is nuttig die verwarring te ondergaan, want ze maakt duidelijk hoe belangrijk onderliggende filosofische en levensbeschouwelijke uitgangspunten zijn. Recht wordt niet alleen gemaakt, maar ook uitgelegd en toegepast door mensen met bepaalde overtuigingen.

De hoofdconclusie lijkt me overigens wel duidelijk. Onze hedendaagse samenleving legt enerzijds steeds meer de nadruk op individuele rechten, maar de overheersende gelijkheidsgedachte, die zich vooral uit in het maatschappelijke en soms wettelijke verbod om te 'discrimineren', wat dat ook precies moge zijn, maakt het mensen steeds moeilijker om zich groepsgevijs afwijkend op te stellen. Discrimineren is ten onrechte onderscheid maken, maar wanneer is dat onderscheid niet terecht? Daarover oordeelt vooral de *communis opinio* en die vindt een onderscheid dat de grote meerderheid niet zou maken, al gauw buiten de orde. Diverse ooit gewone uitingen van wat sociale wetenschappers en historici de verzuiling plegen te noemen, staan nu juridisch zwaar onder druk.

Godsdienstvrijheid komt neer op de erkenning van pluraliteit, maar juist die raakt in toenemende mate in het gedrang, zou ik althans denken. Inge van der Vlies betoogt het tegenovergestelde, maar het is typerend dat ze het dan over de vrijheid van de collectieve beleving van kunst heeft, een duidelijk nieuw aandachtspunt. De tendens is volgens mij onmiskenbaar dat het aantal maatschappelijke mogelijkheden afneemt, al blijkt de grens wel scherp rond het individu getrokken: diens kernvrijheid zal onaangetaast blijven. Diens vermogen om in het maatschappelijk leven samen met anderen naar believen afwijkend te handelen zal echter minder worden. Het is vooral de uitkomst van een sterk maatschappelijk homogeniseringsproces, waarbij de samenleving steeds meer in klassiek achttiende-eeuwse zin als een *contrat social*, een maatschappelijke verbintenis wordt opgevat, waarbij we met zijn allen geacht worden bepaalde fundamentele regels te onderschrijven. De gedachte dat je je 'aan de Grondwet moet houden', die tegen de oorspronkelijke bedoeling van diezelfde Grondwet indruist – dat is immers een regelboekje voor de overheid en beschermt burgers tegen diezelfde staat – is dezer dagen wijdverbreid.

Het zal sociologen wellicht niet verbazen. De opvatting van overheden tijdens het *ancien regime* of, in dit verband nauwkeuriger, het confessionele tijdvak, dat maatschappelijke homogeniteit noodzakelijk is, was niet slechts een gril van regenten, maar sloot ook aan bij een wijdverbreide houding in de samenleving. Zover zal de slinger nu niet teruggaan. Maar voor sociologen is het wel een mooie vraag hoe toenemende individualisering, de nadruk op de rechten van die ene persoon, tegelijk leidt tot een beweging die gebiedt die individuele vrijheid wel binnen enkele tamelijk scherp bepaalde kaders te beleven. Wat op het eerste gezicht een paradox lijkt, is misschien helemaal geen tegenstelling, maar een logische samenhang.

Maar daar staat gelukkig wel de zelfstandige kracht van het recht tegenover. Het is juist het Handvest van de EU dat bescherming biedt, zo laat Jan-Willem Sap zien. Sinds de inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon (2009) bestaat er zelfs een ‘plicht tot dialoog’ met geloofsgemeenschappen. En Teunis van Kooten laat zien dat bij wijze van tegenwicht tegen de maatschappelijke drang tot homogenisering politieke actoren als staten meer verplicht worden onpartijdig en neutraal te zijn – hetgeen uiteraard tegen oude politieke instincten ingaat – en pluralisme en verdraagzaamheid actief moeten waarborgen. Ook juridische redeneringen kunnen alle kanten opgaan, maar de marges blijven beperkt.

Jan Dirk Snel
(Amsterdam)

Schouten, Henk (2004/2015), *De vijf religies van de wereld. Hun oorsprong, bronnen, leer, leefregels, stromingen en verhalen*, (12e druk), Utrecht: Ten Have, pp. 160, ISBN 9789025904777, € 19,99.

Stijn Latré & Guido Vanheeswijck (red.) (2013), *Radicale secularisatie. Tien hedendaagse filosofen over religie en moderniteit*, Kapellen/Kampen: Pelckmans/Klement, pp. 216, ISBN 9789086871124, €22,50.

Eén op de drie Nederlanders heeft een boeddhabeeld in huis, maar 90% heeft er geen of nauwelijks idee van waar het voor staat. Of het beter gesteld is met de kennis van andere religies waarvan beelden, symbolen, fragmenten van teksten en rituelen tot het alledaagse repertoire behoren, lijkt mij een interessante vraag. En nog één stapje verder: wat weten de doorsnee gelovigen eigenlijk over hun eigen geloof, de geschiedenis, leerstellingen, stromingen en variaties? Weinig, dat is wat mij betreft de indruk die ook de recente versie van ‘God in Nederland’ achterlaat. ‘Spiritualiteit’ te over, maar iedereen is zijn eigen theoloog en de privatisering van het geloofsverhaal levert uiteindelijk toch een sterk geïndividualiseerd plaatje op, autonoom en postmodern ingekleurd. *Anything goes* in de